

II. INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON MYTHOLOGY

II. ULUSLARARASI
MİTOLOJİ SEMPOZYUMU

8-10 JUNE 2021, ARDAHAN

PROCEEDINGS BOOK

II. INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON MYTHOLOGY

PROCEEDINGS BOOK

8 - 10 JUNE 2021
ARDAHAN UNIVERSITY

EDITORIAL BOARD

Serpil Ahmetkocaoğlu
Sümeyye Kara
Umay Bahadır
Özlem Gürpınar
Özlem Ünlü

ISBN

DESIGNED AND TYPESET BY
Pharmakon

CONTACT

mythologysymposium.com
mythologysymposium@ardahan.edu.tr

Responsibility for the information and views set out in this book lies entirely with the authors.

Ardahan, June 2021

Table of Contents

Copyright.....	iii
Table of Contents.....	iv
HONORARY BOARD	ix
SCIENTIFIC COMMITTEE	x
ORGANIZING COMMITTEE	xii

PARTICIPANTS

MEZOPOTAMYA'DAN GREKLER'E MİTOLOJİK YARATIK KENTAUROS'UN BETİMSSEL GELİŞİMİ.....	1
Abdulahdi DURUKAN	
MESHEDİLEN KRAL, BEKLENEN LİDER: AVRUPA TASVİR SANATLARINDA HZ. DAVUT İKONOĞRAFİSİNDEN BAZI KUTSANMA SAHNELERİ (16-17. YÜZYIL).....	15
Akın TERCANLI	
ŚĪVA'S CONSORT AND CREATRIX: EOLUTION OF THE GODDESS TRADITION WITH THE ŚĀKTA APPROPRIATION OF ŚĀIVA MYTHS	31
Arghya Dipta KAR	
MİTOLOJİLERDE BOYUN EĞMEYEN KARAKTER ARKETİPİNİN SANAT TARİHİNDEKİ YANSIMALARI	42
Arif ÇEKDERİ	
SİNOPE ROMA KOLONİ SİKKELERİNDE SERAPİS.....	57
Ayhan GİRGİN	
MİTOLOJİDEN MUCİZEYE GÖĞE YÜKSELİŞ İKONOĞRAFİSİ.....	72
Ayşe DURAN	
PLATON'UN ER <i>MUTHOSU</i> BAĞLAMINDA <i>MUTHOS</i> 'UN <i>LOGOS</i> ESASI	89
Ayşe Gül ÇIVGIN	
TAGE LİNDBOM'UN "DEMOKRASİ MİTİ" DÜŞÜNCEŞİ: HÜKÜMRANLIK KİME AİTTİR?	99
Bekir GEÇİT	
ANTİK YUNAN TARİHYAZIMINDA MİTOLOJİNİN FELSEFİ İŞLEVİ: HERODOTOS VE PLUTARKHOS ÖRNEKLERİ.....	110
Birdal AKAR	
GÜÇLÜ ERKEK MİTİNİN KRİZİ VE AİLE.....	122
Burak ŞAHİN	
GÜRSEL KORAT'IN "KUNDAY- GÖLGELER ÇAĞI" ADLI ROMANINDA MİTOLOJİK UNSURLAR.....	134
Cemile KURT	
TÜRKÇENİN YABANCI DİL OLARAK ÖĞRETİLMESİNDE MİTOLOJİDEN YARARLANMAK....	146
Dilek YUMRU	

HONORARY BOARD

Professor Mehmet Biber
President of Ardahan University

SCIENTIFIC COMMITTEE

Abdullah Mohammadi
(Ardahan Üniversitesi, Türkiye)

Adnan Tepecik
(Başkent Üniversitesi, Türkiye)

Ahmet Özalp
(Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Türkiye)

Ahu Tunçel
(Maltepe Üniversitesi, Türkiye)

Akın Konak
(Cumhuriyet Üniversitesi, Türkiye)

Alev Sınar Uğurlu
(Uludağ Üniversitesi, Türkiye)

Ali Utku
(Atatürk Üniversitesi, Türkiye)

Alimcan İnayet
(Ege Üniversitesi, Türkiye)

Arsev Ayşen Arslanoğlu Yıldırım
(Artvin Çoruh Üniversitesi, Türkiye)

Ayşe Emel Erten
(Gazi Üniversitesi, Türkiye)

Ateş Uslu
(İstanbul Üniversitesi, Türkiye)

Ayabek Bayniyazov
(Ardahan Üniversitesi, Türkiye)

Bahanur Malak Akgün
(Ardahan Üniversitesi, Türkiye)

Banu Akçeşme
(Erciyes Üniversitesi, Türkiye)

Barış Parkan
(Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Türkiye)

Bekir Deniz
(Ardahan Üniversitesi, Türkiye)

Berivan Vargün
(Ardahan Üniversitesi, Türkiye)

Betül Çotuksöken
(Maltepe Üniversitesi, Türkiye)

Cavit Güzel
(Amasya Üniversitesi, Türkiye)

Ceren Aksoy Sugiyama
(Ankara Üniversitesi, Türkiye)

Ceval Kaya
(Ardahan Üniversitesi, Türkiye)

Cumhur Yılmaz Madran
(Pamukkale Üniversitesi, Türkiye)

Claudio García Ehrenfeld
(Universidad Nacional Autónoma de México, Meksika)

Çağdaş Demren
(Cumhuriyet Üniversitesi, Türkiye)

Doğan Saltaş
(Ardahan Üniversitesi, Türkiye)

Efe Baştürk
(Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Türkiye)

Eray Yağanak
(Mersin Üniversitesi, Türkiye)

Ertan Kardeş
(İstanbul Üniversitesi, Türkiye)

Fatih Balcı
(Kayseri Erciyes Üniversitesi, Türkiye)

Fatih Onur
(Akdeniz Üniversitesi, Türkiye)

Fatih Şayhan
(Ardahan Üniversitesi, Türkiye)

Fevzi Burhan Ayaz
(Bilkent Üniversitesi, Türkiye)

Filiz Bayoğlu Kına
(Atatürk Üniversitesi, Türkiye)

Filiz Öztürk
(Ardahan Üniversitesi, Türkiye)

Fulden İbrahimhakkıoğlu
(Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Türkiye)

Gamze Yüçetürk Kurtulmuş
(Ardahan Üniversitesi, Türkiye)

Gönül Reyhanoğlu
(Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Türkiye)

Gül Erbay Aslıtürk
(Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Türkiye)

Güncel Önkul
(Maltepe Üniversitesi, Türkiye)

Gürhan Çopur
(Ardahan Üniversitesi, Türkiye)

Hanzade Güzeloğlu
(Ardahan Üniversitesi, Türkiye)

Hatice Derya Can
(Ankara Üniversitesi, Türkiye)

Işıl Bayar Bravo
(Ankara Üniversitesi, Türkiye)

Işıl Çeşmeli
(Selçuk Üniversitesi, Türkiye)

İnci İnce Erdoğan
(Ankara Üniversitesi, Türkiye)

Kasım Oyarçın
(Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Türkiye)

K. Özlem Alp
(Gazi Üniversitesi, Türkiye)

Kutay Üstün
(Ardahan Üniversitesi, Türkiye)

Marguerite Johnson
(Newcastle Üniversitesi, Avustralya)

Matthias Egeler
(Wissenschaftskolleg zu Berlin, Almanya)

Mayrambek Orozobayev
(Ardahan Üniversitesi, Türkiye)

Mehmet Ali Çelikel
(Pamukkale Üniversitesi, Türkiye)

Mehmet Kıldıröğlu
(Ardahan Üniversitesi, Türkiye)

Mehmet Bilgin Saydam
(İstanbul Üniversitesi, Türkiye)

Mehmed Kavukcu
(Atatürk Üniversitesi, Türkiye)

Melek Gedik
(Ardahan Üniversitesi, Türkiye)

Meliha Yılmaz
(Gazi Üniversitesi, Türkiye)

Mert Kozan
(Ankara Üniversitesi, Türkiye)

Meryem Ayan
(Pamukkale Üniversitesi, Türkiye)

Meryem Bulut
(Ankara Üniversitesi, Türkiye)

Muammer Ayan
(Ardahan Üniversitesi, Türkiye)

Murat Özyıldırım
(Mersin Üniversitesi, Türkiye)

Mustafa Gürbüz Beydiz
(Çankırı Karatekin Üniversitesi, Türkiye)

Mutluhan İzmir
(Psikiyatrist/Psikanalist, Türkiye)

Mücella Can
(Atatürk Üniversitesi, Türkiye)

Nazile Kalaycı
(Hacettepe Üniversitesi, Türkiye)

Nevzat Can
(Atatürk Üniversitesi, Türkiye)

Nina Petrovici
(Ardahan Üniversitesi, Türkiye)

Nurgül Moldaliev Orozobayev
(Ardahan Üniversitesi, Türkiye)

Nurgül Bağcı
(Ardahan Üniversitesi, Türkiye)

Nurten Birlik
(Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Türkiye)

Onur Tınkır
(Ege Üniversitesi, Türkiye)

Ömer Faik Anlı
(Ankara Üniversitesi, Türkiye)

Özer Şenödeyici
(Hitit Üniversitesi, Türkiye)

Özlem Demren
(Cumhuriyet Üniversitesi, Türkiye)

Özlem Ünlü
(Selçuk Üniversitesi, Türkiye)

Panos Eliopoulos
(Ioannina Üniversitesi, Yunanistan)

Ranetta Gafarova
(Ardahan Üniversitesi, Türkiye)

Rabia Ebrar Akıncı
(İstanbul Üniversitesi, Türkiye)

Reşat Ahmet Ağaoglu
(Ardahan Üniversitesi, Türkiye)

Roy Jreijiry
(Lübnan Üniversitesi, Lübnan)

Sami Patacı
(Ardahan Üniversitesi, Türkiye)

Sıdika Arlı
(Ardahan Üniversitesi, Türkiye)

Sibel Cengiz
(Ardahan Üniversitesi, Türkiye)

Seçkin Sarpkaya
(Ege Üniversitesi, Türkiye)

Selma Aydın Bayram
(Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Türkiye)

Selim F. Adalı
(Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Türkiye)

Semra Çevik
(Ardahan Üniversitesi, Türkiye)

Serap Buyurgan
(Başkent Üniversitesi, Türkiye)

Serkan Balcı
(Ardahan Üniversitesi, Türkiye)

Serpil Aygün Cengiz
(Ankara Üniversitesi, Türkiye)

Slobodan Dan Paich
(Artship Foundation, Amerika Birleşik Devletleri)

Soner Akpınar
(Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türkiye)

Süheyla Sarıtış
(Balıkesir Üniversitesi, Türkiye)

Şengül Demirel
(Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Türkiye)

Şenay Alsan
(Haliç Üniversitesi, Türkiye)

Şureddin Memmedli
(Ardahan Üniversitesi, Türkiye)

Tacetin Ertuğrul
(Esenyurt Üniversitesi, Türkiye)

Tansu Açık
(Ankara Üniversitesi, Türkiye)

Takeshi Kimura
(Tsukuba Üniversitesi, Japonya)

Tamilla Aliyeva
(Ardahan Üniversitesi, Türkiye)

Taghi Salahshour Hasankohal
(Ardahan Üniversitesi, Türkiye)

Tuna Akçay
(Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türkiye)

Turgay Kabak
(Bayburt Üniversitesi, Türkiye)

Ülkü Eliuz
(Karadeniz Teknik Üniversitesi, Türkiye)

Yasemin Arıkan
(Ankara Üniversitesi, Türkiye)

Yavuz YeğİN
(Ardahan Üniversitesi, Türkiye)

Yuri Berezkin
(American Department of Museum of Anthropology, Rusya)

Yüksel Gögebakan
(İnönü Üniversitesi, Türkiye)

ORGANIZING COMMITTEE

GENERAL COORDINATOR

İbrahim Okan Akkın

COMMITTEE MEMBERS

Erman Kaçar

Fevzi Burhan Ayaz

Neşe Şenel

Özlem Gürpınar

Özlem Ünlü

Serpil Ahmetkocaoğlu

Sümeyye Kara

Tonguç Seferoğlu

Umay Bahadır

Zeynep Uludağ

MİTOLOJİLERDE BOYUN EĞMEYEN KARAKTER ARKETİPİNİN SANAT TARİHİNDEKİ YANSIMALARI

Arif ÇEKDERİ¹

Öz: Mitolojik anlatılar doğal ve toplumsal olaylara açıklamalar getirirken insanlığın değişmez değerlerine de karşılık gelebilirler. Carl Gustav Jung'un kolektif bilinçdışı kavramına göre de mitolojik kahramanlar sembolik insan davranışlarının ilk örnekleridir. Bu bakış açısıyla mitolojik bir karakter olarak yerleşmiş bir figür, temsil ettiği kavramın insanlığın değişmez değerlerinden birisi olduğunun ispatıdır. Kral Gılgamış Destanından İkaros'a kadar mitolojilerdeki kahramanlar insanın doğanın onlar için biçtiği yazgıyı kabullenmeyişlerinin görünür halleridirler. Örneğin Kral Gılgamış tanrıların onun için karar verdikleri ölümlü hayatı kabullenmezken, İkaros da insanın yeryüzüne mahkum olmasını kabullenmez. Sanat tarihi içerisinde de bu karakterlerin plastik sanatlar içerisinde birebir temsilleri mevcut iken sanatçı kişilikler olarak da bu mitolojik kahramanların günümüzde beden kazanmış yansımalarını görmek mevcuttur. Hatta günümüzde yüksek teknolojinin de sağladığı imkanlarla bu mitolojik kahramanların tanrısal özelliklerine benzer özelliklere öykünen sanatçı kişiliklere rastlamak mümkündür. Bu kişilikler Jung'un arketip/ilk örneklerinin günümüzde de hala değişmeden var olduklarının göstergesidirler. Michelangelo'nun Golyat ile savaşan Davud örneğinden insanın faniliğini kabullenmeyen transhümanist sanatçılara kadar birçok örnek mevcuttur. Bu çalışmanın konusu, mitolojik anlatılarda kendi kaderlerine razı olmayan karakterlerin nezdinde insanın da kaderine razı olmayışını, insanın değişmez özelliklerinin arasına yerleştiren sanatçılar ve eserleridir.

Anahtar Kelimeler: Gılgamış, Ölümsüzlük Arayışı, Ölümsüzlük Arketipi, Siborg Sanatı, Transhümanizm

1 Herhangi bir kuruma bağlı değil | Türkiye
E-mail: acekderi@gmail.com | info@arifcekderi.com

REFLECTIONS OF THE INVINCIBLE CHARACTER ARCHETYPE IN MYTHOLOGIES IN ART HISTORY

Abstract: While mythological narratives provide explanations for natural and social events, they can also correspond to the core values of humanity. According to Carl Gustav Jung's concept of the collective unconscious, mythological heroes are the first examples of symbolic human behavior. From this point of view, a figure that is well-established as a mythological character is proof that the concept it represents is one of the unchangeable values of humanity. From the Epic of King Gilgamesh to Icarus, the heroes in mythologies are the visible manifestations of mankind's refusal to accept the fate that nature has in store for them. For example, King Gilgamesh does not accept the mortal life that the gods have decided for him, while Icarus does not accept that the mankind are doomed to the Earth's surface. While there are one-to-one representations of these characters in plastic arts in the history of art, it is also possible to see the embodied reflections of these mythological heroes as artist personas. Even today, with the opportunities provided by high technology, it is possible to come across artistic personas who emulate the divine features of these mythological heroes. These personalities indicate that Jung's archetypes/prototypes still exist today, unchanged. From Michelangelo's David fighting Goliath to transhumanist artists who do not accept human mortality, there are many examples. The subject of this study is the works and the artists themselves, who place the reluctance of man to accept his destiny among his unchangeable characteristics, within the scope of the characters who do not consent to their own destiny in mythological narratives.

Keywords: Gilgamesh, The Search for Immortality, Immortality Archetype, Cyborg Art, Transhumanism

1. Giriş

Bu çalışmada, insanın kendisine layık görülen kaderi kabul edemeyerek ortaya koyduğu, bu kaderin yaptırımlarına boyun eğmeme iradesi, en temelinde, ölümü kabul etmeme duruşu üzerinden ele alınmıştır. Metin içerisinde, ölümü kabullenememe ve ölümsüzlük arayışının en bilindik sembolü olan Kral Gılgamış'a değinilmiş ve kahraman ölümsüzlük arketipi ile ilişkilendirilmiştir. Bu bağlamda, çalışmada, arketipin devamı olarak Gılgamış'ın izinden giderek, gerçek anlamda ölümü aşmaya çalışan, günümüz sanatçılarından örneklerle yer verilecektir.

2. Arketip Kavramının Mitolojilerdeki Kahramanlar ile İlişkilendirilmesi ve Boyun Eğmeyen Karakter Arketipi

Bu doğrultuda, başlangıç olarak arketip kavramını ele almak gerekmektedir. Arketip kavramı en temel anlamıyla “Kök örnek” olarak tanımlanmaktadır (“Arketip. Türk Dil Kurumu Sözlükleri (TDK)”, 2020). Öncesinde, Sigmund Freud, Carl Gustav Jung ve Erich Fromm gibi önde gelen ruh bilimciler, insan davranışlarını açıklayabilmek için mitleri araştırmışlardır. Bu araştırmalar arasında analitik psikolojinin kurucusu Carl Gustav Jung’un görüşleri, arketip kavramını gündeme getirecektir. “Jung’a göre arketipler temelde tüm insanların ortak davranış özelliklerini ve sıradan deneyimlerini başlatan, denetleyen ve aracı olan içkin nöropsişik merkezlerdir” (Stevens, 2014, s. 72). Bununla birlikte, kavram Jung’tan da eskidir. Jung’un kendisi de arketip kavramının eskiliğini belirtmek için *Dört Arketip* isimli çalışmasında şu şekilde aktarır: “Arketip” daha antik çağda bile kullanılan ve Platon’un “idea”sıyla eş anlamlı olan bir kavramdır” (Jung, 2012, s. 17). Bu şekilde, arketip kavramını kolektif bilinçdışını oluşturan örnekler olarak tanımlayabiliriz. İnsan türünün ortak niteliklerinin belirleyicileri olan arketiplerin mitolojiler ile de bağlantıları vardır. Jung, *Gökte Görülen Cisimler Üzerine Bir Mit* isimli çalışmasında arketip ve mitoloji ilişkisi üzerine de değinir. Jung’a göre;

“(Kolektif) bilinçdışının ürünlerinin, yani apaçık mitolojik karakter taşıyan imgelerin simge tarihi bağlamına dâhil edilmeleri kaçınılmazdır; çünkü bu imgeler doğuştan gelen psikenin ve yapısının dilini oluştururlar ve yapıları açısından kesinlikle bireysel edinimler değildirler. İnsan psikesi de, olağanüstü bilinç ve öğrenme yeteneğine rağmen, hayvanların psikesi gibi doğal bir fenomendir ve doğuştan gelen içgüdüler üzerinde temellenir; bu içgüdüler görece belirlenmiş biçimlerini apriori beraberlerinde getirirler ve böylelikle türün özgül bir kalıtımsallığını oluştururlar” (Jung, 2011, s. 46).

Yukarıda belirtilen arketip ve mitoloji ilişkisi ışığında, mitolojilerdeki kahramanları arketipler ile ilişkilendirebiliriz. Bu doğrultuda, Jung, *İnsan ve Sembolleri* isimli çalışmasında kahramanlar üzerine de değinir; “Kahraman miti en bilinen ve yeryüzünde en yaygın olan mittir. Onu Yunanlar ve Romalıların klasik mitolojilerinde, Orta Çağ’da, Uzakdoğu’da ve bugünkü ilkel halklarda buluyoruz. Bizim düşlerimizde de ortaya çıkıyor” (Jung, 2009, s. 110). Bu bağlamda, mitolojik anlatıların konusu olmuş bir kahraman, sembolik başvurularından dolayı insan türünün farklı bir arketipine örnek gösterilebilir. Bu bakış açısıyla, mitolojilerde görülen boyun eğmeyen kahraman figürünü de ortak bir arketip olarak kabul edebiliriz.

Boyun eğmeyen karakterlerin ortak özelliği tanrıların ya da doğanın onlara uygun gördüğü kaderi benimsememeleridir. Bu durum bazen insanın fiziksel kısıtlılığını kabul etmeyerek, kendi sınırlarını zorlaması ve sonucunda hezimete uğraması, bazen de, artık bir çeşit kısır döngü haline gelmiş yaptırımlara rağmen pes etmeme ve çabalamaya devam etme gibi davranışlar olarak görülebilir. İnsan olarak fiziksel yapıları uçmaya uygun olmadığı halde yine de uçmayı deneyen Atina’lı bir zanaatkâr ve sanatçı olan Daidalos² ve oğlu İkaros³, boyun eğmeyen kahraman figürünün farklı örnekleri olarak gösterilebilirler. Bir diğer örnekte, yine Yunan Mitolojisiindeki krallardan birisi olan Sisyphos’tur. Kahraman yeraltı dünyasında, bir kayayı, bir tepenin zirvesindeki yerine sonsuza kadar yuvarlamaya mahkum edilmiştir. Sisyphos tam zirveye ulaştığında, her seferinde bir aksilik olmakta ve kaya aşağıya yuvarlanmaktadır. Kahraman kayayı yerine asla sabitleyemeyecek olmasına rağmen vazgeçmeden yukarı yuvarlamaya devam eder. Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*nde, Fransız yazar ve düşünürü Albert Camus’nun *Sisifos Söyleni* denemesi üzerinden kahramanın kaderine direnmesine değinir;

“Sisyphos umutsuz kahramandır, ama insan kahramandır, çünkü bilinçlidir. Camus insan yaşamının anlamsızlığı içinde

2 Kekrops, yani Attika’nın kral soyundan gelme olduğu söyleyen Atina’lı sanatçı. “Ustaca işlenmiş ya da işleyen” anlamına gelen adı, eli her sanata yatkın olduğu için kendisine verilmiş. Gerçekten de Daidalos hem mimar, hem heykeltıraş, hem de her türlü mekanik araçlar yapan ve Platon’un Menon adlı diyalogunda sözü geçen canlı heykelleri (Men. 97d) bile meydana getiren çok yönlü bir yaratıcıdır. (Erhat, 2000, s. 79).

3 Girit’li mimar Daidalos’un oğlu İkaros dünyada ilk uçan adam olarak ün bırakmıştır. Baba-oğul kral Minos’un emriyle Labyrinthos’a kapatılınca, Daidalos oradan çıkmak ve kaçıp kurtulmak çarelerini aramış. Uzun uzun çalıştıktan sonra kendisi ve oğlu için birer çift kanat yapmış ve onları balmumuyla omuzlarına yapıştırmış. Uçmadan önce de İkaros’a ne çok alçaktan uçmasını, ne de fazla yükselip güneşin ışınlarına yakın gelmesini salık vermiş. Ne var ki havalandıktan sonra İkaros babasının bu sözünü unutmuş, başarısından dolayı gurura kapılmış, ya da hava sarhoşluğuna tutularak yükseldikçe yükselmiş, güneşin ışınlarına aldırnamış, giderek doğayı yenmek, özgürlüğe kavuşmak sevinciyle Helios’u hor görme suçunu da işlemiş. Güneş tanrı onun kanatlarını tutan balmumunu eritmiş, İkaros da tepetaklak denize düşmüş ve boğulmuş (Erhat, 2000, 153.).

insan onurunun gene de, dış etkenlerin anlamsızlığına, koşulların kaçınılmaz baskısına karşın zorunlu olan yükü bile bile taşımak olduğunu belirtir ve Sisyphos'un bu korkunç işkenceden her şeye karşın bir zevk duyduğunu, bilincin verdiği sevinçle bir çeşit mutluluğa, umutsuzluğun mutluluğuna erişebileceğini ileri sürer. Sisyphos'u da böylece anlamsızlığı akıl ve bilinç gücüyle yenen insan kahraman olarak karşımıza diker. Tanrı ne yaparsa yapsın onu yenememiştir." (Erhat, 2000, s. 272).

Sanat tarihine dönecek olursak Michelangelo'nun Davut Heykelinde de bu eğilimin bir yansımasını görürüz. Esere değinildiğinde burada "Heykel'in duruşu, daha önce yapılan ve genellikle Golyat'ı mağlup etmiş halde gösterilen Davut heykellerinden farklıdır. Kaşları çatık, boynu gergin, damarları belirgindir. Bu haliyle heykel, Davut'un Golyat'la mücadele etmeye karar verdiği ve harekete geçmek üzere olduğu anı temsil eder" (Candil Erdoğan, 2015, s. 22). Bu heykelde, kahraman kazanma şansının çok az olduğu bir savaşa, her şeye rağmen başlamaya kararlı bir şekilde temsil edilmiştir. Davut heykeli, bir kuvvete karşı koyarak, boyun eğmeme iradesinin dışavurulduğu örneklerden bir tanesidir.

Resim 1. Michelangelo, Davut, 1501-1504, Galleria dell'Accademia (Floransa).
Erişim adresi: [https://tr.wikipedia.org/wiki/Davut_\(Michelangelo\)](https://tr.wikipedia.org/wiki/Davut_(Michelangelo))

Davut gibi eserler, insan potansiyelinin yüceltilmesini konu alarak, bir anlamda boyun eğmeme durumunu görselleştirirler. Heykelin yapıldığı Rönesans Dönemi'nin hakim düşünce yapısı olan Hümanizm Akımının insanı merkeze alan yaklaşımı da boyun eğmeyen karakter arketipinin daha fazla belirginleşmesine katkıda bulunur. Bununla birlikte, burada bu metnin konusu olan fiziki anlamda bir ölümsüzlük durumu söz konusu değildir. Bir sanatçının fiziki bedeninin yok olması gerçeğini aşmaya çalışarak, ölümsüzlüğü aradığı örnekler için 20. yüzyılın sonlarına kadar beklenilmesi gerekecektir. Özellikle günümüzde Performans Sanatı'ndan evrilmiş sanatsal faaliyetler bu tarz düşüncelerin ifade biçimleri haline gelmiştir. Bu doğrultuda artık gelişen teknolojinin açtığı yolda yürüyerek doğanın insan üzerinde kurduğu en büyük yaptırım olan ölümlülük gerçeğini aşmaya çalışan, siborg sanatı, posthümanist veya transhümanist sanat gibi akımlar hümanizm akımını daha ileri bir seviyeye taşırlar. Bu akımlar dahilinde çalışmalar üreten sanatçılar da, ölümsüzlüğü arayan, boyun eğmeyen kahraman figürünün en dikkat çekici örnekleri haline gelirler.

3. Bir Ölümsüzlük Arayışı Sembolü Olarak Kral Gilgamesh

Ölümsüzlük arayışı söz konusu olduğunda, bu arayışın, insanlık tarihi boyunca semboller ile ifade edilmeye gerek duyulmayacak kadar doğrudan bir amaç olduğunu söyleyebiliriz. Günümüzün teknik bilgi ve birikimi bu arayışa daha nesnel cevaplar bulmaya çalışırken, mitolojilerdeki karakterler bu ortak sorunu sembolleştirerek cevaplamaya çalışırlar. Bu noktada, eğer ölümsüzlük arayışı arketipleştirilecekse, akla ilk gelecek karakter kuşkusuz Kral Gilgamesh olacaktır. Kahramana değinecek olursak, tarihte gerçekten Gilgamesh diye birisinin yaşayıp yaşamadığı konusunda tartışmalar vardır. Bununla birlikte "Çoğu araştırmacı Gilgamesh'ın muhtemelen Erken Hanedanlık Dönemi'nin ilk bölümünde bir süre Sümer şehri Unug'un (Akad dilinde Uruk) kralı olduğu görüşünü paylaşırlar"(Black ve Green, 2003, s. 85). Gilgamesh'ın hikayesini konu alan metin, tarihte "... bilinen en eski edebi metindir; "(Bottero, 2015, s. 17) "Gilgamesh Destanı, Homeros'un İlyada ve Odyssea'yı yazmasından en az bin üç yüz yıl önce çivi yazısıyla kil tabletler üzerine yazılmıştır"(Rosenberg, 2003, s. 277). İlk olmasının önemini yanında, insanlığın en önemli sorunu olan ölümü kabul etmemeyi konu edinmesi bakımından da Gilgamesh, boyun eğmeyen kahraman figürünün en önemli temsilcisidir. Destanın yazıldığı tarihten sonra aradan geçen binlerce yıllık zamana rağmen ölümsüzlüğü aramak halen insanlığın değişmeyen uğraşısıdır.

Gilgamesh'ın eğilimleri hakkında daha net fikir sahibi olmak için, destanın başlangıcından sonraki üçüncü, dördüncü ve altıncı tabletlerine bakmak yerinde olacaktır. Bu kısımlar Gilgamesh'ın ve dostu Enkidu'nun doğanın

yıkıcılığının sembolü olmuş sedir ormanının koruyucusu Humbaba ve Gök Boğası gibi yaratıklar ile mücadelelerini içerir. İsmail Gezgin *Sanat'ın Mitolojisi* isimli çalışmasında bu kısmı şu şekilde özetler;

“Dostu Enkidu ile birlikte Humbabayı öldüren Gilgamiş, insanlığın önündeki doğa engelini önemli bir bölümünü ortadan kaldırmıştı. ... Sedir ormanında yaşayan ve ölümle özdeşleştirilen Humbaba'yı dostu Enkidu sayesinde öldürünce, olayı yukarıdan izleyen tanrıça İnanna Gilgamiş'in yiğitliğine ve cesaretine hayran olmuştu. Bu hayranlık aşka dönüşmüş ve Tanrıça Gilgamiş'tan kocası olmasını istemişti. Ancak İnanna'nın eski kocalarının vahim durumda olduğunu gören Gilgamiş nazik bir şekilde bu teklifi reddetmişti. İnanna bir ölümlü tarafından reddedilmenin gurur kırıcı olduğunu düşünerek intikamını almaya çalışmıştır. Tanrıların savaşlarda kullandıkları korkunç Gök Boğasını canını alması için Gilgamiş'in üzerine salmıştı. Ancak Gilgamiş dostu Enkidu sayesinde bu tehlikeden de kurtulmayı başarmış ve Gök Boğasını öldürmüştü. İşte bu andan itibaren İnanna'nın Ölüler Ülkesi ile ilişkileri bozulmuştu. Çünkü Gök Boğası, Yeraltı Dünyasının (Ölümler Ülkesi) tanrıçası olan kızkardeşi Ereškigal'in kocasıydı.” (Gezgin, 2018, s. 35).

Bahsi geçen yaratıklar hakkında yorum getirmemiz gerekirse; Humbaba, ormandan ham madde olarak kendi sanayisini oluşturmaya çalışan insanın karşısına çıkan vahşi hayvanlar ya da kendi bölgelerini savunan diğer insanların direnişleri gibi tehditleri temsil ederken, Gök Boğası ise doğanın bütün tehditlerini boynuzlu, siyah bir hayvanla görselleştiren çok eski ve dolaysız bir ölüm sembolüdür. Humbaba ve Gök Boğası gibi ölüm sembollerinin üstesinden gelmesi, tanrıların gözünde Gilgamiş'in cezalandırılması gerektiği düşüncesini oluşturur. Görünen odur ki Sümer inancına göre insan, doğaüstünün kendisine biçtiği kadere razı olması gereken, kırılğanlığa mahkûm bir varlıktır. Kuşkusuz ki bu yetki ve değer fazlasını istemek üst derecedeki tanrılar için otorite tehditi olarak algılanmıştır. Ceza olarak da Gilgamiş'in yakın dostu Enkidu'nun ölmesi kararlaştırılır. Enkidu kısa zamanda hayata gözlerini yumar. En yakın arkadaşının ölümüne tanık olan kahraman, bu gerçeği kabullenemez ve kendisi de aynı kaderi paylaşmamak için Dilmun Adası⁴ denilen bir yerdeki ölümsüzlük

4 Dilmun (ya da Telmun) Bahreyn ve Körfez'in batı kıyısı için kullanılan bir Mezopotamya adıydı (bu kıyı Dilmun yerlilerince Agarü adıyla anılıyordu); Failaka ve diğer adalar da büyük olasılıkla bu bölgenin içinde yer alıyordu. Bu bölge Erken Hanedanlık Dönemi'nden sonra önemi giderek artan bir ticaret merkezi oldu. ... Körfezin coğrafyası hakkında yapılan son çalışma üçüncü bin yılın sonlarına doğru alçakta kalan birkaç adanın yavaş yavaş yükseldiğini göstermiş ve efsanenin bununla bağlantılı olabileceği

otunu aramaya başlar. Gilgamiş Destanı'nın ana konusu zaten Gilgamiş'in ölümsüzlük arayışıdır. İlginç deneyimler yaşadığı uzun ve zorlu bir yolculuktan sonra Dilmun Adasına ulaşır. Orada büyük tufandan kurtulan tanrıların kutsadığı Utanapiştım (Sümerce Ziusudra)⁵ ile tanışır. Gilgamiş Utanapiştım'in ölümsüzlüğü aramanın anlamsızlığına dair bütün uyarı ve öğütlerine rağmen kararından dönmez. Ölümsüzlük otunu bulduğunda ise uykuya daldığı bir sırada, otu bir yılanı kaptırır ve macerası başarısızlık ile sonuçlanır.

Gilgamiş, insan olduğu için ölümsüzlüğe uygun görülmemiştir. Gilgamiş'in elinde sadece kısa olan hayatında sahip olabileceği sınırlı şeyler ile yetinmesi gerektiğine dair bir teselli vardır. "Ondan sonraki kahramanlar Gilgamiş'in sorunlarını kabul etmekle başlarlar. Onlar, bir insanın ün ve ölümsüz bir ada sahip olmak için gerekli olan yolların belirlenmiş olduğu toplumlarda doğmuşlardır" (Rosenberg, 2003, s. 279). Fakat Gilgamiş'in kendisi başlangıçta gerçek anlamda ölümsüzlüğü aramıştır. Üreyerek gelecek nesillerde var olmaya devam etme ya da adını hatırlatacak şeyler ile kendisinden sonraki kuşakların benliklerinde var olma gibi avuntulardan daha fazlasını istemiştir. Ölüm insanlığın tedavi etmesi gereken bir nevi hastalıktır ve Gilgamiş buna bir çare arar.

4. Ölümsüzlük Arayışını Çalışmalarına Yansıtan Sanatçılardan Örnekler

Kısaca canlılığın sona ermesi olarak tanımlayabileceğimiz ölüm, diğer bir deyişle çalışan bir sistemin işlerliğini yitirmesidir. Nasıl çalıştığı ve tabii olduğu kurallar anlaşıldığında ise her sorunun üstesinden gelinebilir. Günümüzde biyoloji mühendisliği ve siborg mühendisliği gibi alanlar da en temel işlevleriyle canlılığı anlamaya çalışırlar. Günümüzün bilgi birikimi henüz ölüme bir çare bulamamıştır ama teknolojinin gelişme hızı söz konusu olduğunda önümüzdeki bir kaç on yılda kayda değer gelişmeler gösterileceği kesin gibidir. Bu alanların bilgi birikimlerini sanatsal çalışmalarının konusu haline getirmiş sanatçılar da mevcuttur. Bu sanatçılar geride bıraktıkları yapıtları üzerinden gelecek kuşakların benliklerinde isimlerini yaşatarak başka bir anlamda ölümsüz olma fikrini yeterli bulmazlar. Ölümsüzlük düşüncesinin yan anlamı olarak kabul edilebilecek bu tarz felsefi görüşler bu metnin kapsamına dahil edilmemişlerdir. Bu noktada sanatçılar bedene teknolojik müdahaleler ile ölümlülük gerçeğini aşmaya çalışırlar. Bedene eklentiler yoluyla kapasitesini artırma konusu "*Sınırları Genişletilmiş Beden Kapsamında Sanatsal Protez Uygulamaları*" baş-

fikrinin doğmasına yol açmıştır. Şiirin şu anda elimizde olan daha büyük bir bölümü, Dilmun'un önceden düşünüldüğü gibi, 'cennetten' bir bölge olarak tasvir edilmediğini gösterir. Bir başka Sümer şiirine göre, Tufan'dan sonra tanrılar Ziusudra'yı 'yabancı bir bölgeye, doğudaki Dilmun bölgesine' yerleştirdiler. (Black ve Green, 2003, s. 65 - 66)

5 Utanapiştım: Şurippak'ın kralı; Sümer afetinden kurtulanlardan" (Rosenberg, 2003, s. 280).

lıklı eser metninde detaylı olarak ele alındığı için konusu boyun eğmeyen karakter arketipi olan bir çalışma da bu konuya değinilmeyecektir. Bahsi geçen sanatçılar tıpkı Gılgamış gibi fiziksel anlamda varlıklarını devam ettirmeyi ön planda tutmuşlardır.

Örnek olarak siborg mühendisliğinden faydalanan sanatçı Stelarc ve estetik cerrahi operasyonları sanatına dahil eden sanatçı Orlan'ın çalışmaları bu bağlamda ele alınabilir. Bu iki sanatçı dolaysız olarak ölümsüzlüğü işaret eden çalışmalar gerçekleştirmeselerde, bu konuda görüş bildirmişlerdir. Stelarc, insan bedeninin kaldıramayacağı durumlarda bedenini teknoloji ile destekler. Sanatçının bedensel eklentiler ile gerçekleştirdiği performans çalışmaları mevcuttur. Bununla birlikte, bedenin kırılabilirliği ve geçiciliğine karşı teknolojiden yardım almak, bir başka bakış açısıyla Gılgamış'ın ölümlülüğüne karşı somut ve net bir çare aramasını andırır. Stelarc ise bu konuda insan bedeni ve teknoloji ilişkisine şu şekilde değinir; İnsanın, "Kendisinin belirli yeteneklerini çok aşan bir teknoloji yaratmak gerekiyordu ... Tek Gördüğüm evrimsel strateji ... teknolojiyi vücuda dahil etmek" (Warr ve Jones, 2012, s. 184) şeklinde ifade eder. Stelarc, Sophia Lawler-Dormer'in kendisi ile gerçekleştirdiği görüşmesinde ise ölümsüzlük hakkındaki düşüncesini doğrudan dile getirir. Ona göre; "Arızalı organları, değiştirilebilir 3B baskılı parçalarla veya kök hücrede yetiştirilen organlarla değiştirebilirsek, teorik olarak bir kişi ölmeyebilir. Öyleyse varoluşunuz doğumla başlamaz ve ille de ölümle bitmez" (Lawler-Dormer,2021). Bu şekilde değerlendirildiğinde, Gılgamış'ın ölümsüzlük otu ile bedeni destekleyerek ölümsüzlüğe yaklaştıran teknoloji aynı konumdadır.

Siborg Sanatı Akımı sanatçıları her zaman bedene ilgi duymuşlardır. Çoğunlukla insan bedenini manipüle etmeye çalışsalar da, bu eğilimin arkasında bedenin sınırlarını aşmaya çalışarak ölümlülük gerçeğinin üstesinden gelmek gibi bir motivasyondan da bahsedilebilir. Bedene müdahale söz konusu olduğunda, akla gelen bir diğer örnek de Fransız sanatçı Orlan'dır. Orlan'ın en bilindik çalışmaları, bir dizi performans olarak sunduğu, plastik cerrahi ameliyatlardır. Sanatçı bu ameliyatlarda feminist görüşün belirlediği bir düşünsel altyapı ile hakim güzellik anlayışlarını eleştirir. Kültürel kodların bedene müdahale ile sorgulanması, belli bir noktada bedenin belirleyicileri ile ilgilenmeyi gerektirecektir. Cinsiyet, ırk ya da yaş gibi değişkenleri inceledikten sonra teknoloji ile bütünleşmiş bir bedenin, bütün bu farklılıkları sıfırlaması sonucuna ulaşılacaktır. Bedenin belirleyicilerinden kaynaklı farklılıkları aştıktan sonra ölüm sorunu ele alınabilir. Bütün bu girişimlerden sonra Orlan Excel'in kendisi ile yaptığı bir röportajda ölümü bir hastalık olarak belirtir. Sanatçı devam eder;

"...ölüm, biyolojik saatimize kaydedilen ve değiştirilebilen bir

hastalıktır. Bazı balina türleri 320 yıla kadar yaşar, bazı dev sekoyalar 4000 yıl veya daha fazla yaşar ve diğer birçok tür insanlardan çok daha uzun yaşıyor, bu yüzden insanlık kısa çöpü çekmiştir. Bu nedenle, bence biohacker uygulaması giderek daha fazla kullanılacaktır” (Pires, Pussetti ve Prado, 2021).

Orlan'ın bu konudaki düşünceleri, ilerleyen süreçte daha fazla keskinleşecektir. Sanatçı 55. Venedik Bienali'nde kendisi ile yapılan görüşmede insan türünü ölümlü kılan doğayı reddettiğini şu şekilde dile getirir; “Doğayı kabul etmiyorum, bizi ölüme götüren o ve dahası çökerten de o, bu bir işkence, berbat ve geri döndürülemez. Hiçbir şey yapamayız” (Marcoagostinelliartproject (Yapımcı). Liuzza (Video). (2014)). Sanatçının düşüncelerinde açık ve net bir şekilde görülen bu kabullenmeyiş te Gılgamış'ın ölümsüzlük arayışı arketipinin modern çağdaki yansımalarından birisi olarak görülebilir. Sanatçı kendi doğal bedenini kabul etmez, halihazırda sahip olduğu ile yetinmez ve kendi istediği şekilde onu biçimlendirir. En nihayetinde değişmez bir yazgı olan ölüme karşı bir görüş bildirir, onu bir hastalık olarak kabul eder ve tıpkı Gılgamış gibi buna karşı bir çare talep eder.

Resim 2. Stelarc

Resim 3. Orlan

Resim 2 Erişim adresi: https://en.wikipedia.org/wiki/Stelarc#/media/File:Stelarc_3rd_ear_2011f.jpg

Resim 3 Erişim adresi: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/a8/Portrait_ORLAN.jpg

Bedenlerini geriye alınamayacak şekilde dönüştürmek gibi eylemlerde bulunmadan benzer üretimlerde bulunan sanatçılar da vardır. Pleun Van Dijk'in “*Replika*” isimli performansı bir anlamda insanın tanrı rolüne öykündüğü bir çalışmadır. Bu çalışmada iki performansçı, insan üretim hattı olarak tanımlanan bir tezgahta bebek şeklindeki objeleri yeniden şekil-

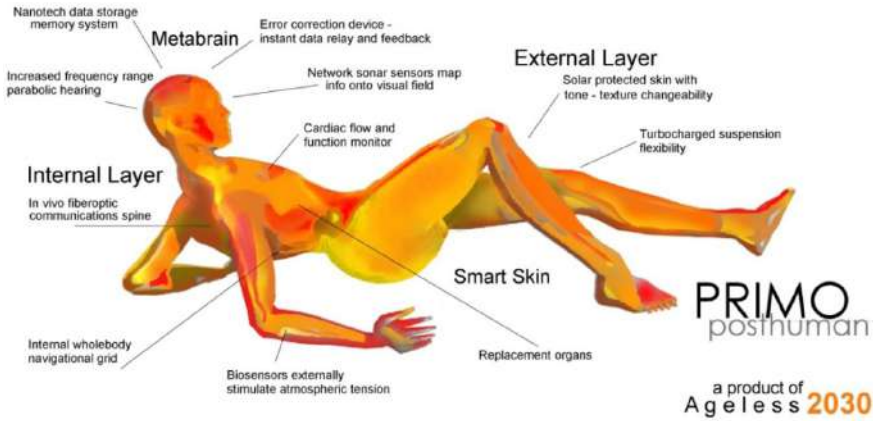
lendirmektedirler. Sanatçılar bu performans ile insan bedeninin sanayi ve sermaye tarafından yeniden şekillendirildiği bir geleceği sahnelemektedirler. “Bu üretim hattıyla yüzleşmek hem kurgusal bir gelecek senaryosuna geçiş olurken, hem de izleyiciyi sorularla karşı karşıya getirecektir. Biz neyiz ? Şimdiye kadar neler yaptık ? Ve nihayetinde ne olacağız ?” (Pleun Van Dijk, “Replika”, 2020). Bu performansta sanatçı, tanrı tarafından belirlenen edilgen konumunu aşmaya yönelik bir eğilimi görselleştirmektedir. Bu durum da yine tanrılara bahşedilen ölümsüzlüğü kendisi için de uygun gören Gılgamış akıllara getirir. Burada yakın gelecekte gerçekleşmesi ön görülen bir olgu temsili bir şekilde yansıtılırken, bilimsel araştırmalar da ilerleme göstermektedir.

Resim 4-5. Pleun Van Dijk, Replika, Roskilde Festivali, Danimarka.
Erişim adresi: <http://www.pleunvandijk.com/replika>

Natasha Vita-More da yapay zeka, nano teknoloji, kurgusal teknolojiler ve kanıta dayalı bilim gibi alanlar ile ilgilenmektedir. Bu ilgi alanlarının yanında Memphis Üniversitesi’nde Güzel Sanatlar Eğitimi alan Vita-More çalışmalarını çeşitli sanatsal platformlarda sunmaktadır. Vita-More aynı zamanda Transhümanist Manifesto’nun yazarıdır. Transhümanizm Akımı dolaysız bir şekilde, insanın doğanın kendisine dayattığı sınırları kabul etmemesi ve bu sınırları aşmaya çalışması bakımından, ölüme boyun eğmeyen kahraman Gılgamış sembolü ile ilişkilidir. “Transhümanist Manifesto, üç koşulu savunarak insan yaşlanmasına ve ölümün kesinliğine

meydan okur. Bu koşullar yaşlanmanın bir hastalık olduğunu ileri sürer; insan vücudunun ve beyninin güçlendirilmesi ve geliştirilmesi, hayatta kalmak için çok önemlidir ve insan yaşamı herhangi bir form veya çevre ile sınırlı değildir” (Vita-More PhD, 2021). Vita-More’un 1996 tarihli “*Primo Posthuman*” isimli çalışması, gelecekte gerçekleştirilmesi öngörülen bir çeşit insan bedeni tasarımıdır. Bu çalışmada gelişmekte olan teknolojilerin verilerinden yola çıkarak, hayata geçmesi ihtimal dâhilinde olan ideal bir insan modeli müjdelenmektedir. Vita-More ilerleyen süreçte gerçekleşen yeniliklerle birlikte bu tasarımı geliştirmiştir. Beden destekleyici olarak tanımlanabilecek bu çalışma hakkında Vita-More şu şekilde ifade eder; “Protez alanı son on yılda büyüyerek benim bu yeniliği ilk olarak geliştirdiğimden çok daha ileri bir seviyeye geldi ve şimdi de 1990’ların sonunda sahip olduğum vizyona yaklaşıyor. Protezler şu anda haptik sistemler, nöro-arayüzler ve dar yapay zeka ile iç içe geçmiştir” (Vita-More PhD, 2021).

Resim 6. Natasha Vita-More, Primo Posthuman.

Erişim adresi: <https://archimorph.com/2011/01/23/primo-post-human-trans-humanist-culture/>

5. Sonuç

Donna Haraway’ın⁶ Siborg Manifestosundan esinlenmiş bahsi geçen düşünceler, çağdaş sanatın biçimsel tartışmalarından farklı önermeler sunar. İnsanlığın geleceğine dair canlı örnekler sunarak hayal edilebilen şeyi görünür kılarlar. Bu görünürlük üzerinden henüz değerleri konu-

⁶ Siborg Manifestosu isimli makalenin yazarı, Amerikalı feminist, sosyolog ve akademisyen.

sunda uzlaşmamış kültürel sınırlar öncesinden keşfedilmiş olur. Antik çağdaki mitolojiler insanın kendi sınırlarını bilmemesi halinde felaket ya da hayal kırıklığı ile karşılaşacağı konusunda uyarılarda bulunurlar. Buna karşılık sahip olunanların kıymetini bilerek, eldekiler ile yetinilmesi durumunda risksiz, bunalımdan uzak ve mutlu bir hayat yaşanacağını öğütlerler. Mitolojiler bu boyutuyla kısıtlanmışlığı aşmanın kesin yolunu gösteremedikleri için teselli işlevi de görürler. Günümüzde artan teknik bilgi birikimi sayesinde ise soyut cevapların ötesinde somut cevaplar ile karşılaşılabilir. Artık, sanat bir arketipin kahramanını görünür kılmaktadır. “Bugünkü insanın tanrıları ile cinleri sadece yeni isimler almışlardır” (Jung, 2009, s. 82). Sanatçıları da bu şekilde değerlendirebiliriz. Bu bakış açısıyla sanatçıları bahsi geçen arketiplerin kişilik kazanmış halleri olarak kabul edebiliriz. Geçmişte, Gılgamış, doğanın en kesin buyruğu olan kaçınılmaz ölümü aşmaya çalışan insanlığın sembolü olurken, günümüzün örnek sanatçıları da ölümsüzlük arketipinin yaşayan temsilcileri olarak aramızda dolaşmaktadırlar.

KAYNAKÇA

- Arketip. *Türk Dil Kurumu Sözlükleri (TDK)*. (2020). Erişim adresi: <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim tarihi: 20.12.2020, 23:26)
- Bottero, J. (2015). *Gılgamış Destanı* (6. bs.) (O. Suda, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları
- Candil Erdoğan, F. (Yay. haz.). (2015) *Sanatın büyük ustaları: 1-Michelangelo*. İstanbul: Hayalperest Yayınevi
- Erhat, A. (2000). *Mitoloji sözlüğü* (9. bs.). İstanbul: Remzi Kitapevi
- Gezgin, İ. (2018). *Sanatın mitolojisi* (6. bs.). İstanbul: Sel Yayıncılık
- Jung, C. G. (2009). *İnsan ve sembolleri* (4. bs.) (A. Nahit Babaoğlu, Çev.). İstanbul: Okuyan Us
- Jung, C.G. (2011). *Gökte görülen cisimler üzerine bir mit* (M. Tüzel, Çev.). İstanbul: Kırmızıkeci Yayınevi
- Jung, C. G. (2012). *Dört arketip*. (Z. Aksu Yılmaz, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları
- Black, J. ve Green, A. (2003) *Mezopotamya mitolojisi sözlüğü: tanrılar, ifritler, semboller*. (N.Hasgöl, Hzl.) İstanbul: Aram Yayıncılık
- Lawler-Dormer, S. (2018, 17 January). "Redefining The Human Body As "Meat, Metal and Code": An Interview with Stelarc", *Sleek*, Erişim adresi: <https://www.sleek-mag.com/article/stelarc-interview-posthumanism/>
- Marcoagostinelliartproject (Yapımcı). (2014). Liuzza, A. (Video). *ORLAN vs NATURE*. Erişim adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=-cgYvHNSNQm&t=182s>
- Pires, I., Pussetti, C. ve Prado, H. (2020). "Interview with ORLAN", *Excel*, Erişim adresi: <https://www.excelproject.eu/blog/2020/4/20/interview-with-orlan>
- Stevens, A. (2014). *Jung* (N. Öрге, Çev.). Ankara: Dost Kitabevi

- Rosenberg, D. (2003). *Dünya mitolojisi büyük destan ve söylenceler antolojisi* (3. bs). (K. Akten, E. Cengiz, A. Ulaş Cüce, K. Emiroğlu, T. Kenanoğlu, T. Kocayigit, E. Kuzhan ve B. Odabaşı, Çev.). İstanbul: İmge Kitapevi
- Vita-More PhD, Natasha. The Transhumanist Manifesto, Erişim adresi: <https://natashavita-more.com/transhumanist-manifesto/>
- Van Dijk, Pleun. Replika. Erişim adresi: <http://www.pleunvandijk.com/replika>
- Warr, T. ve Jones, A. (2012). *The Artist's Body*. London: Phaidon Press
- Resim 1. Michelangelo, Davut, 1501-1504, Galleria dell'Accademia (Floransa). Erişim adresi: [https://tr.wikipedia.org/wiki/Davut_\(Michelangelo\)](https://tr.wikipedia.org/wiki/Davut_(Michelangelo))
- Resim 2. Stelarc. Erişim adresi: https://en.wikipedia.org/wiki/Stelarc#/media/File:Stelarc_3rd_ear_2011f.jpg
- Resim 3. Orlan. Erişim adresi: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/a8/Portrait_ORLAN.jpg
- Resim 4. Van Dijk, Pleun. Replika. Erişim adresi: <http://www.pleunvandijk.com/replika>
- Resim 5. Van Dijk, Pleun. Replika. Erişim adresi: <http://www.pleunvandijk.com/replika>
- Resim 6. Natasha Vita-More, Primo Posthuman. Erişim adresi: <https://archimorph.com/2011/01/23/primo-post-human-trans-humanist-culture/>

